

невої революції функціонувало 115 товарних бірж. Вони були своєрідними центрами певних економічних районів і внаслідок цього відбивали їх товарну спеціалізацію. Наприклад, Єлисаветградська біржа, головним чином, спеціалізувалася на збуті висівків, Херсонська — велику зернову і лісову торгівлю. В 1907 р. тут було укладено угод на реалізацію лісоматеріалів на 1 350 тис. крб., після чого вони були надіслані в 30 різних місцевостей, в тому числі у Миколаїв, Одесу, Севастополь, Туапсе, Батум, Кубанську область²¹.

У деяких випадках товарні біржі відкривалися поблизу великих залізничних вузлів, річкових і морських портів. Головну свою мету вони вбачали, як записано в статуті Олександрівської (Катеринославської губернії) біржі у забезпеченні взаємовигідних угод з усіх галузей торгівлі, промисловості, річкового судноплавства і сільського господарства²².

Переважаюча більшість товарних бірж повністю відповідала потребам внутрішнього ринку і ті функції, які вони виконували, стимулювали розвиток капіталістичної економіки, зміцнювали міжрегіональні торговельно-економічні зв'язки.

Одержано 02.07.91.

В сообщении на основе анализа данных, почерпнутых из статистических справочников и архивных материалов, освещается вопрос о деятельности товарных бирж в России и главным образом на Украине. Биржи полностью отвечали потребностям внутреннего рынка и стимулировали дальнейшее развитие капиталистической экономики.

²¹ Торгово-промышленная газета.— 1902.— 8 июля; ЦДІА СРСР, ф. 23, оп. 7, спр. 115, арк. 233—236.

²² ЦДІА СРСР, ф. 23, оп. 7, спр. 129, арк. 6.

О. І. Путро (Київ)

До питання про форми власності на землю українського козацтва

На основі свідчень нових документальних матеріалів автор розкриває дещо нетрадиційну роль і місце козацького землеволодіння в загальній структурі феодального землеволодіння, підкреслює, що й після знищення царизмом української феодальної держави «козацьке питання» у внутрішній політиці царського уряду не було остаточно розв'язане ще й у першій чверті XIX ст.

Останнім часом в українській історіографії з'явився ряд праць, присвячених соціально-економічній історії Лівобережної України доби пізнього феодалізму¹, що свідчить про зростання інтересу науковців до цієї проблематики.

У цих дослідженнях значну увагу приділено еволюції феодальної земельної власності у XVII—XVIII ст. І все ж слід визнати, що достатньої аргументованості у визначенні цілого ряду важливих положень зазначеної проблеми ще немає. Особливо це стосується питання про

¹ Борисенко В. І. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.— К., 1986.— 263 с.; Гуржий А. І. Еволюція феодальних отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в.— К., 1986.— 133 с.; Путро А. І. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века.— К., 1988.— 141 с.

характер і структуру козацького землеволодіння, його місце в загальній системі феодальних аграрних відносин.

Своєю монографією², написаною на значному фактичному матеріалі, що здебільшого вперше вводився до наукового обігу, автор цієї публікації також намагався сприяти науковій розробці даного питання. Матеріал, що пропонується тут читачеві, можна розглядати як свого роду додаток до відповідного розділу цієї праці. Показані в ньому на основі нових даних роль і місце козацького землеволодіння в загальній структурі феодального землеволодіння дещо відрізняються від традиційних уявлень, які склалися на сьогодні з даного питання в українській радянській історіографії.

Гадаємо, що мета публікації була б значною мірою досягнута, коли б її поява спричинилася до дальшої наукової розробки історії козацького землеволодіння на Україні за доби феодалізму.

14 квітня 1823 р. російський імператор затвердив прийнятий Державною Радою документ, де стверджувалося, що «землі малоросійських козаків не залежать від управління міністерства фінансів і належать або власне козакам на праві дворянському, або товариствам їх, не мають схожості з землями, що перебувають у володінні казенних селян, якими завідують казенні палати»³. Завершувався цей документ настановою, щоб земельні справи козаків Малоросійської губернії не надсилалися на вирішення до казенних палат чи то до міністра фінансів.

Звертає на себе увагу та категоричність, з якою визначаються власне дві форми існуючого козацького землеволодіння: повна феодальна («дворянська») власність і общинне землеволодіння. Не менш категорично, як бачимо, констатується й різниця між козацьким землеволодінням та землекористуванням державних («казенних») селян. До речі, щодо останніх підкреслюється, що «ні в яких узаконеннях не сказано, щоб вони володіли землями своїми як власністю і могли їх продавати»⁴.

Проте через п'ять днів, 19 квітня, на ім'я міністра юстиції надійшов відгук на вищезгадане рішення Державної Ради, автором якого був колишній міністр фінансів граф Гур'єв. Останній, виходячи насамперед з фіскальних міркувань, заперечував право козаків на феодальну власність на землю, намагаючись підтвердити свою думку історичними екскурсами у минуле українського козацтва. Водночас екс-міністр звинувачував ледь не в підтасовуванні історичних фактів тодішнього малоросійського генерал-губернатора М. Г. Репніна, небезпідставно, до речі, вбачаючи в ньому головного натхненника вищезгаданого рішення Державної Ради.

Внаслідок дискусії, що розгорілася навколо характеру козацького землеволодіння, виник цікавий документ — «Записка про право малоросійських козаків розпоряджатися своєю власністю», який склав граф М. Г. Репнін⁵.

Автор «Записки» виступає палким поборником права козаків розпоряджатися своїми земельними володіннями на власний розсуд. У нього немає сумніву в тому, що це право козаків є аналогічним дворянському. Більше того, за його твердженням, козаки «і при приєднанні до Росії нарівні з шляхетством володіли і розпоряджалися нерухомими маєтками й підданими і що користувалися в них продажем вина»⁶. Для підсилення цієї тези Репнін спирається на гетьманські статті, підтверджені царем Олексієм Михайловичем, з яких випливає й те,

² Див.: Путро А. И. Указ. соч. — С. 37—50.

³ Центр. наук. біб-ка АН України ім. Вернадського (Відділ рукописів), ф. XIV, 182, арк. 23.

⁴ Там же, арк. 15.

⁵ Там же, арк. 1—23.

⁶ Там же, арк. 2.

що «козаки, володіючи маєтками власними, а не на службу їм даними, одержували нарівні з дворянами, перебуваючи на дійсній службі, жалування... як і дворяни, звільнені особисто від поборів і постою й підвід»⁷.

Як вагомий аргумент на користь твердження про феодально-приватне козацьке землеволодіння виступає в «Записці» ціла низка законодавчих актів царського уряду і старшинської адміністрації за період з останньої чверті XVII ст. до 20-х років XIX ст.⁸.

На підставі указу Петра I від 11 червня 1722 р. робиться висновок і про те, що козаки, подібно до старшини, й надалі мали залежних селян — «підданих»: «Впредь если случится быть там (в Малороссии) в интерквартирах, то притом смотреть, чтобы ставили необход никого ни гетманских, ни полковничих, ни старшинских, ни козацких, ни великороссийских особ подданных...». Особливо наголошується на існуванні останніх за часом указів царського уряду, де, зокрема, підкреслювалося, що «козаки, володіючи землями як власністю своєю, владні ону продавати», що їм (козакам) «дозволено продавати свої будинки, землі, майно» і що, нарешті, «землі малоросійських козаків належать їм власне на праві дворянському»⁹.

М. Г. Репнін досить легко спростовує один з головних аргументів свого опонента — заборону царським урядом продажу козацьких земель як доказ того, що козаки не були повноправними власниками своєї землі. Малися на увазі, зокрема, царські укази 1734 і 1739 років. У першому з них, як нагадувалося в аналізованому документі, йшлося про загальноросійську заборону продажу духовенству земель, у тому числі козацьких і старшинських, що надійшли тим або іншим чином у розпорядження духовенства*. Що ж до указу 1739 р., то, робиться застереження в «Записці», це було єдине й тимчасове (у зв'язку з російсько-турецькою війною) обмеження продажу козацьких земель, спрямоване на «охорону дружин і дітей за відсутності їхніх чоловіків і батьків»¹⁰. Як відомо, цей указ, справді, було скасовано в 1741 р., і з того часу обмежень на продаж козацьких земель не було.

Автор «Записки» проводить чітку межу між власне козацькими землями і ранговими, що надавалися старшині за службу. При цьому він посилається на «березневі статті» Б. Хмельницького, в яких «власні маєтки козаці відмінні від військових і він (Б. Хмельницький. — О. П.) клопотався про недоторканість і спадковість перших»¹¹. Водночас висловлюється думка, що «маєтки козаці в польських і російських законах завжди названі не військовими, а власними, купленими та ін.»¹². Слушно зауважується, що якби козацькі землі були визнані царським указом 10 вересня 1765 р. за рангові (як на цьому наполягав граф Гур'єв), то змінилася б процедура судочинства для самих козаків. Мається на увазі та обставина, що останні не могли б вирішувати свої судові справи на підставі Литовського Статуту як повноправні землевласники, тобто виступати на суді безпосередньо. В противному разі козаки мали б вести свої справи через спеціальних судових чиновників — стряпчих, як це робили всі оподатковані верстви населення.

⁷ Там же.

⁸ Там же, арк. 3. Маються, зокрема, на увазі грамоти і укази Петра I: від 30 травня 1682 р., 1 листопада 1708 р., 9 листопада 1708 р., 3 лютого 1709 р., 5 січня 1710 р., 5 січня 1711 р., 8 листопада 1717 р., 18 січня 1721 р.; Петра II: від 10 липня 1728 р.; Анни Іоанівни: від 15 травня 1730 р., 17 серпня 1730 р., 31 січня 1734 р.; Єлизавети Петрівни: від 12 грудня 1741 р., 15 грудня 1749 р., 22 травня 1751 р.; Катерини II: від 20 грудня 1768 р.; Павла I: від 30 листопада 1796 р.; Олександра I: від 17 червня 1812 р., 19 квітня 1820 р., 14 квітня 1823 р.

⁹ Там же, арк. 5.

* Цей указ, що свого часу готував ґрунт для секуляризації церковних і монастирських земель, було скасовано в 1804 р.

¹⁰ Там же, арк. 11.

¹¹ Там же, арк. 13.

¹² Там же.

Царськими указами від 23 вересня 1788 р., 5 та 28 червня 1798 р. було підкреслено, що козаки як позови, так і апеляції повинні подавати самі безпосередньо. Їхні права та обов'язки на судових процесах обумовлювалися, як це, зокрема, випливало з указу 1798 р., відповідними положеннями Литовського Статуту¹³.

Що ж до того незаперечного факту, що козацтво було й залишилося оподаткованим станом, на якому лежали різні державні повинності, зокрема, військова (на чому особливо наголошував і граф Гур'єв), то й тут автор «Записки» вважає за можливе твердо відстоювати інтереси козаків як землевласників, оскільки, за його словами, «всі піддані жертвувати не тільки маєтками а й життям повинні», тим більше, що «при всьому тому вони (козаки. — О. П.) не втрачали звання і прав своїх»¹⁴.

Уряд же, який визнав те, що козаки володіли землями на правах повної феодалної власності («на праві дворянському»), визначав ті чи інші повинності й розміри податків на козаків, виходячи насамперед з майнового становища останніх. Таким чином, козаки платили податки не з землі, а з тих промислів, які вони мали, а також за свої права й привілеї.

Цікавою є думка автора «Записки» про позитивний вплив купівлі-продажу козацьких земель на зростання кількості самих козаків на Лівобережній Україні. Він наводить також конкретні цифри цього зростання протягом 100 років (з першої чверті XVIII ст. до першої чверті XIX ст.). Посилаючись, зокрема, на відому записку 1777 р. князя О. Безбородька до імператриці Катерини II, автор говорить про збільшення чисельності козаків на цей час (з 20-х років XVIII ст.) до 300 тис. душ чоловічої статі (незважаючи на війни, в тому числі дві російсько-турецькі, в яких українське козацтво брало активну участь). З цих 300 тис. чол. 20 тис. козаків служили в складі регулярної російської армії, а близько 50 тис. — в іррегулярних військах¹⁵. За ревізією 1816 р. «малоросійських козаків» налічувалося 450 365 душ чоловічої статі, землі яких оцінювалися в 60 млн. крб.¹⁶.

Проте, як показали подальші події, незважаючи на переконливість й аргументованість положень розглянутої вище «Записки», опонентом князя Рєпніна в питанні про право власності козаків на землю виступив не тільки колишній, а й діючий міністр фінансів, тобто повноправний і досить впливовий член царського уряду. Позитивне розв'язання даного питання опинилося під явною загрозою. З огляду на це Рєпнін вирішує звернутися з своїми пропозиціями безпосередньо до царя Олександра I. 23 жовтня 1824 р. він пише нову «Записку» (цього разу значно коротшу. — О. П.), в якій продовжує пристрасно обстоювати право козаків на приватне володіння землею та доцільність його збереження в майбутньому¹⁷. При цьому він кидає докір на адресу міністерства фінансів, яке продовжувало наполягати на тому, щоб оголосити козацькі землі казенними або громадськими. Таким чином козаки були б позбавлені права власності, а вони самі перетворені в найманих сільськогосподарських робітників на тих землях, що належали їм раніше. За буквальним висловом Рєпніна, козаки «із власників-поміщиків» мали стати «поденщиками», що означало, на думку генерал-губернатора, «жорстоке перетворення для мільйона підданих обох статей»*.

Захищаючи приватні права на землю і доводячи вигідність для держави саме такої форми козацького землеволодіння, генерал-губер-

¹³ Там же, арк. 14.

¹⁴ Там же, арк. 16.

¹⁵ Там же, арк. 19.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же, ф. 61, спр. 715, арк. 1—5.

* Саме таку кількість козаків у Малоросійській губернії визначав Рєпнін на середину 20-х років XIX ст.

натор водночас нагадував про великий вклад українських козаків у перемогу над французькими загарбниками у 1812 р. «В останню Вітчизняну війну, — підкреслював він, — козаки, як власники, виставили на своєму утриманні численні кінні ополчення і для захисту Вітчизни подібно до дворян жертвували добровільно і майном і життям»¹⁸.

І це незважаючи на те, що саме на останні передвоєнні роки припадає різке погіршення соціально-економічного становища українського козацтва. Адже виряджаючи до армії з 25 ревізьких душ (або 10 осіб чоловічої статі) одного воїна, козаки, окрім того, що вони мали спорядити останнього конем, зброєю, одягом та кінною зброєю, зобов'язані були утримувати його досить тривалий час — півроку до відправлення на службу та півтора року після повернення з неї. Внаслідок цього «малоросійські козаки вичерпали всі грошові свої капітали, бо витратили на ці предмети багато мільйонів»¹⁹. До погіршення становища козацтва вже в повоєнний період спричинилися, на думку Репніна, й такі причини, як часті недороди хліба (особливо великий неврожай 1820 року), загальний занепад промислів і торгівлі, збільшення на початку 20-х років грошового податку (до 2-х крб.), конкуренція в сільських місцевостях (до 1822 р.) з боку лихварів та орендарів єврейського походження тощо. Особливо недоречним заходом, що негативно вплинув на економічне становище українського козацтва, Репнін вважав підпорядкування останнього волосному адміністративному поділу. Малася на увазі та обставина, що у волості існувала кругова порука щодо виплати податків, зокрема державних. У зв'язку з цим «заможні козаки безперервно витрачалися за бідних, хоча вони зовсім окремі від них власники землі, і не мають ніякого спільного промислу»²⁰. Більше того, зважаючи на те, що в одних волостях «козаки мають по кілька сот десятин землі, стада та кінні заводи», а в інших «рідко в кого знайдеш і три десятини, й вони годуються єдино поденою працею»²¹, Репнін, власне, пропонує проводити податкову політику щодо козацтва, виходячи з реального майнового становища того або іншого господарства. По суті, в такий спосіб засвідчувалося глибоке соціально-економічне розшарування в козацькому стані на початку XIX ст. До цього можна додати, що даний процес серед українського козацтва спостерігався вже не одне десятиліття до того. Так, за даними ревізії 1753 р., на Лівобережній Україні серед виборного козацтва «можних» господарств було 0,3%, «середніх» — 5, «малогрунтовних» — 28, «нищетних» — 61, «вкрай нищетних» — 5%. Серед підпомічників відповідно — 0; 0,03; 1,5; 33; 65%²². На думку Репніна, в разі порушення приватного феодального права власності козаків на землю і визнання останньої за казенну чи то громадську, різко погіршилося б економічне становище самого козацтва. У цьому зв'язку він малював перед очима царя похмуру картину майбутнього козацького стану, коли козаки не зможуть уже закладати свої господарства для одержання позик і до них зникне довіра як до спроможних економічних партнерів; коли в них (козаків) охолоне або й зовсім зникне бажання до ретельного обробітку вже не своєї землі, до розведення садів, будівництва господарських споруд тощо; нарешті, коли козаки втратять можливість ріднитися через одруження з дворянами та представниками інших вільних станів, а отже перед ними закриються шляхи до примноження в такий спосіб своїх господарств.

Застерігаючи царя від ліквідації традиційного козацького землеволодіння, генерал-губернатор висловлює водночас побоювання щодо виникнення масових збройних виступів козаків, які, за його переконан-

¹⁸ Там же, арк. 3.

¹⁹ Там же, арк. 3—4.

²⁰ Там же, арк. 4.

²¹ Там же.

²² Там же, ф. 1, спр. 57941, арк. 1.

ням, «позбавлені власності, не можуть не прийти в такий смуток і навіть відчай, якого наслідки, за їх ще грубим, упертим і войовничим духом, досить можуть бути важливі»²³. Наприкінці своєї «Короткої записки» Репнін, надаючи порушеному ним питанню великого державного значення, ще раз закликає царя не йти на ті зміни в козацькому землеволодінні, що їх настійно домагалося міністерство фінансів.

Як бачимо, «козацьке питання» у внутрішній політиці царизму не було остаточно розв'язане ще й у першій чверті XIX ст. Незважаючи на те, що у військово-політичному статусі українського козацтва ще в 60—80-ті роки XVIII ст. сталися, як відомо, значні негативні зміни, роль і місце козацького землеволодіння в суспільно-економічному житті залишалися досить помітними. Про це, зокрема, переконливо засвідчила й «словесна дуель» між вищими царськими сановниками. Причому один з них, а саме генерал-губернатор тодішньої Малоросійської губернії М. Г. Репнін, виходив, на наш погляд, з історично об'єктивного погляду на козацькі землі як на різновидність феодальної земельної власності, носієм якої виступали або окремі козаки, або ж (значно рідше) козацькі общини.

Звичайно, автор «Записок», досить аргументовано подаючи атрибути поняття феодальної козацької власності на землю, сам її аналіз звів лише до юридичного боку, зовсім опустивши при цьому її (козацької земельної власності) економічний зміст. Але це вже, зрозуміло, інше питання.

Одержано 18.09.90.

На основании свидетельств новых документальных материалов автор раскрывает несколько нетрадиционную роль и место казачьего землевладения в общей структуре феодального землевладения, подчеркивает, что и после уничтожения царизмом украинского феодального государства «казацкий вопрос» во внутренней политике царского правительства не был окончательно решен еще и в первой четверти XIX в.

²³ Там же, ф. 61, спр. 715, арк. 5.

Г. Бояджиев (Софія, Болгарія)

Проблеми побутової історичної свідомості

Без претензій на вичерпність і докладний аналіз пропонуються деякі спостереження про сучасний стан побутової історичної свідомості та шляхи її удосконалення.

Час, в який ми живемо, являє собою перехід від одного варіанту історичного розвитку до іншого, адекватного інтересам і потребам суспільства. Всі ми добре розуміємо, що шлях до гуманного й демократичного суспільства не є прямим і коротким, прямолінійним і легким. Він визначається нині загальнолюдськими інтересами й цінностями, визнанням вирішальної ролі суб'єктивного фактора як головної рушійної сили на переламі історії. Історична свідомість особи і суспільства перетворюється на могутній чинник виховання поколінь.

Особливий інтерес становить звичайна (побутова) історична свідомість. Ми звикли думати, що вона задовольняє повсякденні потреби людини в знаннях про минуле шляхом виявлення наочних зв'язків між подіями та явищами без проникнення у їхню сутність. Цим, мабуть, і вичерпуються наші пізнання про неї. Ще у 1978 р. в першій публікації на цю тему в Болгарії ставилося питання про звичайну історичну сві-